

Biblioteka Edukacyjna
Centrum Pieniądza NBP
Pieniądz – świadek historii 2/2022

*Oddać Bogu, co boskie,
a cesarzowi, co cesarskie...*

Pieniądz w Judei czasów Chrystusa

Centrum Pieniądza
im. Sławomira S. Skrzypka

Ilustracja na stronie tytułowej:
„Herod i Poncjusz Piłat stają się przyjaciółmi”,
F.A. Ludy według J.F. Overbecka, rycina, 1845
Źródło: Wikimedia Commons

Wszystkie cytaty biblijne pochodzą z „Biblii Tysiąclecia”,
Wydawnictwo Pallotinum, Poznań 2003

Autor:
dr Eliza Walczak

Korekta:
Departament Edukacji i Wydawnictw NBP

Opracowanie graficzne:
Albert Salamon

Wydawca:
Narodowy Bank Polski
Departament Centrum Pieniądza
00-919 Warszawa
ul. Świętokrzyska 11/21

www.nbp.pl

© Copyright Narodowy Bank Polski 2022

Szanowni Państwo,

w kwietniu 2022 r. Centrum Pieniądza NBP im. Sławomira S. Skrzypka przygotowało nową wystawę na ekspozycji stałej. Jedna z gablot w sali Antyk-średnio-wieczno-nowożytność została poświęcona pieniądzwowi używanemu na terenach Judei w okresie, gdy żył i nauczał Jezus Chrystus.

Publikacja, którą oddajemy w Państwa ręce, dokumentuje tę wystawę, a także zawiera treści, jakie chcielibyśmy za jej pomocą przekazać zwiedzającym. Przedstawiliśmy w niej tło historyczne oraz zamieściliśmy swego rodzaju przewodnik po monetach, którymi posługiwała się ludność antycznej Judei. Zaprezentowane numizmaty w większości pochodzą ze zbiorów Narodowego Banku Polskiego i zostały kupione specjalnie na potrzeby ekspozycji Centrum Pieniądza NBP.

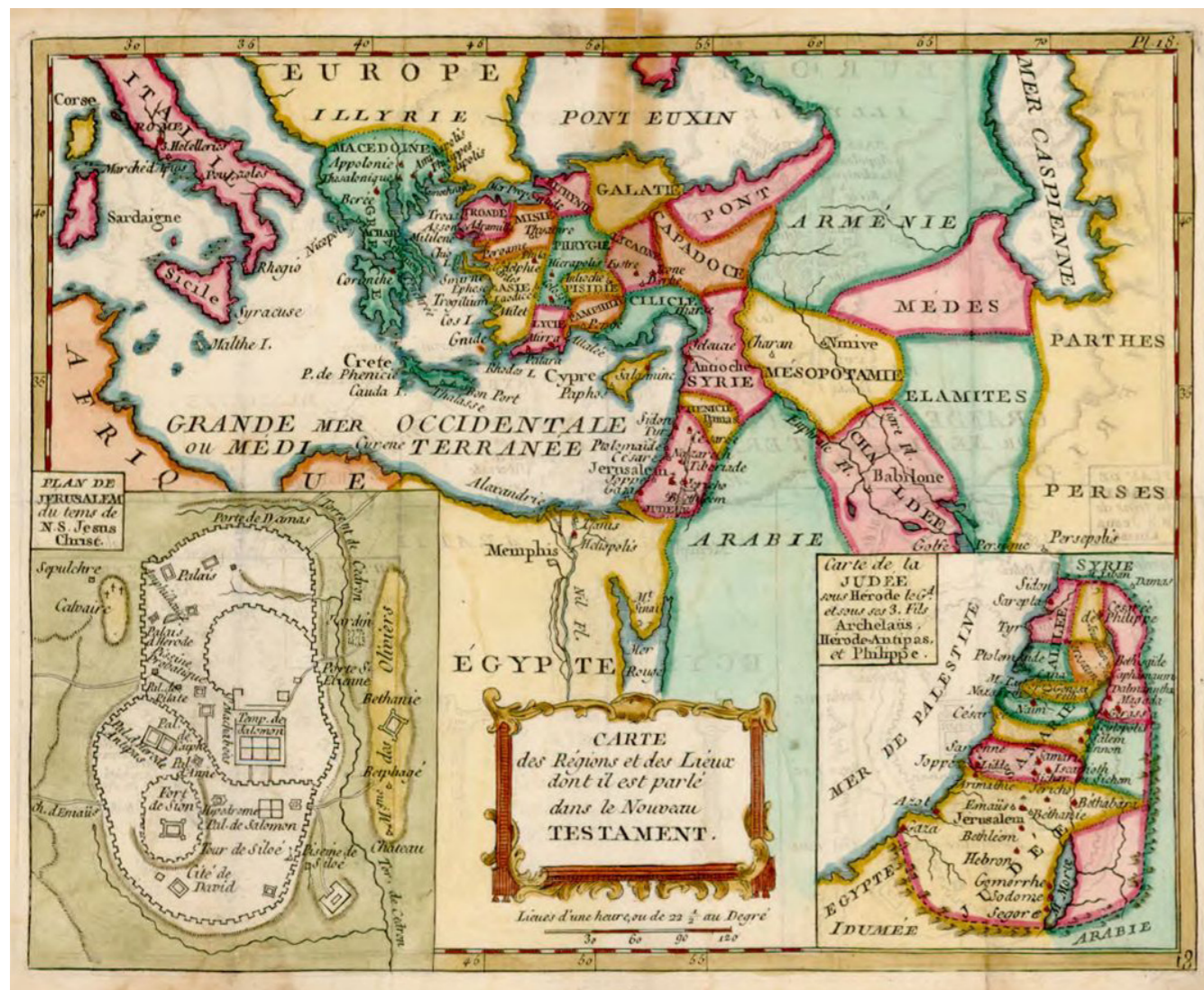
Broszura zawiera także wybór cytatów i przypowieści biblijnych, w których jest mowa o różnych rodzajach pieniądza

w tym okresie. Podjęliśmy również próby znalezienia ich odpowiedników wśród rzeczywistych antycznych monet.

Mamy nadzieję, że ta krótka prezentacja numizmatów krążących w Judei zachęci Państwa do odwiedzin Centrum Pieniądza NBP. Dla osób, które chcą poszerzyć swą wiedzę, na końcu broszury umieściliśmy propozycje literatury oraz wykaz najpopularniejszych katalogów monet biblijnych.

Życzymy przyjemnej lektury.

Zespół Centrum Pieniądza NBP

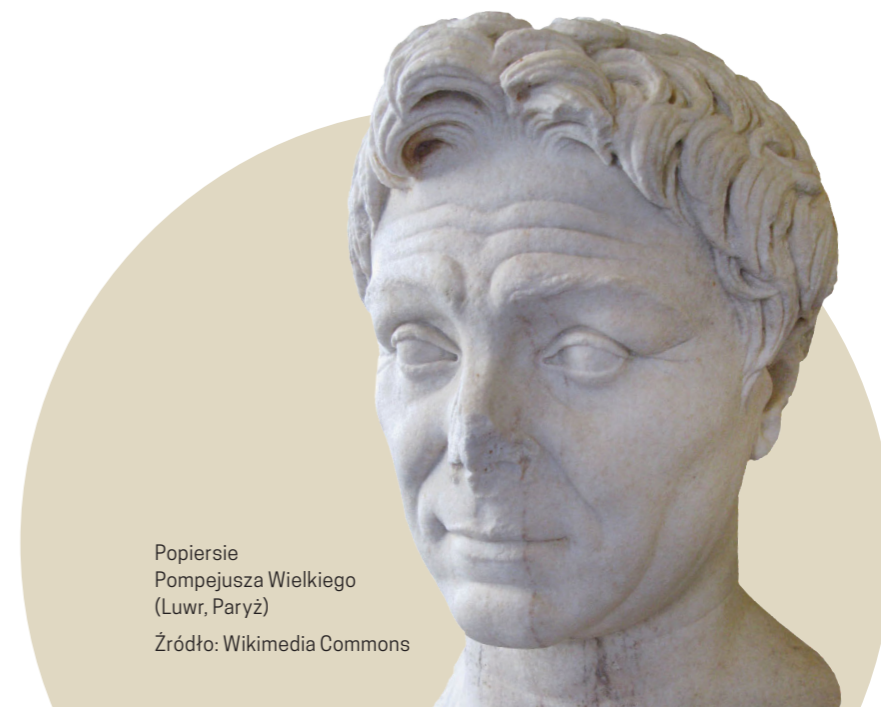
„Mapa regionów i miejsc, o których mowa w Nowym Testamencie”, 1781

Źródło: Barry Lawrence Ruderman Map Collection, Stanford Libraries

Judea – zarys terytorialno-historyczny

Gdy w roku 63 p.n.e. świetny wódz rzymski Pompejusz Wielki zdobył Jerozolimę, państwo żydowskie, zajmujące terytoria ówczesnej Palestyny (dzisiejszej Autonomii Palestyńskiej i Izraela), stało się częścią Imperium Rzymskiego. Powołane do życia marionetkowe Królestwo Judei formalnie miało status państwa sprzymierzonego, ale w praktyce znajdowało się pod całkowitą kuratelą Rzymu.

Pieniądzem na tych terenach były wówczas różnorodne monety: rzymskie, greckie i lokalne, którymi mieszkańcy posługiwali się do rozmaitych celów – i do płacenia podatków państwowych czy świątynnych, i do codziennych zakupów na targowisku.

Popiersie
Pompejusza Wielkiego
(Luwr, Paryż)

Źródło: Wikimedia Commons

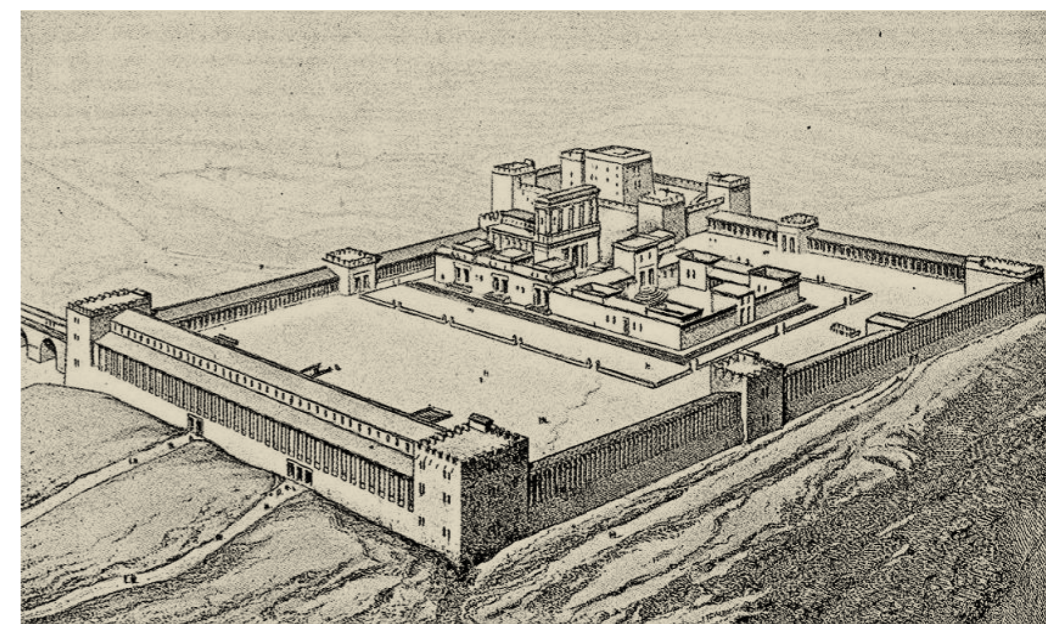
„Salome pokazuje Herodowi Antypasowi głowę św. Jana Chrzciciela”, warsztat Geoga Schweigera, Norymberga, około 1648 (płaskorzeźba, Bode-Museum, Berlin)

Źródło: Wikimedia Commons

Inwestycje Heroda Wielkiego

Namiestnik cesarza rzymskiego w Judei okazał się sprawnym zarządcą i zainicjował budowę wielu monumentalnych gmachów. Zbudował m.in. mury obronne i port w Cezarei Nadmorskiej oraz Twierdzę Antonia. Rozbudował też i umocnił twierdzę w Masadzie, która później tak tragicznie zapisała się w historii zmagania żydowsko-rzymskich, stając się symbolem oporu do samego końca. Przebudował również i powiększył Drugą Świątynię w Jerozolimie, żeby usprawnić przebieg świąt religijnych, gromadzących tysiące pielgrzymów.

Druga Świątynia znajdowała się na Wzgórzu Świątynnym i dla Izraelitów była najważniejszym obiektem sakralnym. Jak głosi żydowska tradycja, powstała w latach 537–516 p.n.e. na mocy decyzji perskiego króla Cyrusa II Wielkiego. Wybudowano ją na miejscu Pierwszej Świątyni, która została zniszczona podczas oblężenia Jerozolimy przez babilońskie wojska króla Nabuchodonozora II. Tę pierwotną główną świątynię Izraelitów w Jerozolimie wznosił król Salomon jako miejsce, gdzie miano przechowywać Arkę Przymierza.

Rekonstrukcja Wzgórza Świątynnego w Jerozolimie po przebudowie przez Heroda Volz Paul, „Die biblischen Altertümer (Antiquités bibliques)”, 1914, s. 51, tablica 8
Źródło: Wikimedia Commons

„Plan Jerozolimy w czasach naszego Zbawiciela” – wycinek „Mapy krajów i miejsc wspomnianych w Nowym Testamencie”, Samuel Dunn, 1774, Londyn
 Źródło: Barry Lawrence Ruderman Map Collection, Stanford Libraries

Królestwo Judei, w którym Herod Wielki panował z woli Rzymu, składało się nie tylko z Judei, ale także z Samarii, Galilei, Perei i innych krain. Po śmierci Heroda rozpadło się na kilka małych księstw.

Najstarszy syn Heroda Wielkiego, Herod Filip I został wydziedziczony i nie dostał nic. Galileę (kraj, w której dorastał Jezus Chrystus) i Pereę, a także skromniejszy tytuł tetrarchy otrzymał Herod Antypas. Był on synem Heroda Wielkiego i bratem Heroda Archelaosa. Poślubił swoją bratową Herodiadę, czym wywołał oburzenie wśród Żydów. To on rozkazał zabić krytykującego jego postępowanie Jana Chrzciciela. W 39 r. został skazany na wygnanie przez Kaligulę.

Północno-wschodnie, mało znane obecnie krainy, jak Gaulanitis, Batanea, Trachonitis, Auranitis, przypadły Herodowi Filipowi II, jedynie z tytułem tetrarchy.

„Mapa Judei pod rządami Heroda Wielkiego i jego trzech synów Archelausa, Heroda-Antypasa i Filipa” – wycinek „Mapy krajów i miejsc wspomnianych w Nowym Testamencie”, Samuel Dunn, 1774, Londyn
 Źródło: Barry Lawrence Ruderman Map Collection, Stanford Libraries

Judeę (z Jerozolimą i Betlejem), Idumęę i Samarię oraz tytuł etnarchy otrzymał Herod Archelaos. Po dziesięciu latach rządów, okrutnych nawet jak na owe czasy, został usunięty przez Rzymian ze stanowiska i zesłany do Galii. Jego ziemie oficjalnie przyłączono do Imperium Romanum jako kolejną rzymską prowincję – Judeę. Zarząd nad nią objął namiestnik z tytułem prefekta, w literaturze zwanego także prokuratorem. Miał on podlegać namiestnikowi sąsiedniej prowincji – Syrii.

W omawianym okresie na tronie cesarskim w Rzymie zasiadało dwóch władców: Oktawian August (27 r. p.n.e. – 14 r. n.e.) i jego następca Tyberiusz (14–37). Zarząd nad Judeą sprawowało natomiast pięciu rzymskich namiestników: Koponiusz, Marek Ambibulus, Annius Rufus, Waleriusz Gratus oraz niesławny piąty prokurator Poncjusz Piłat.

W 1961 r. w trakcie wykopalisk archeologicznych na terenie starożytnego amfiteatru w Cezarei Nadmorskiej (Caesarea Maritima) odkryto na bloku wapienym łacińską inskrypcję wzmiankującą Poncjusza Piłata, z której wynika, że oficjalny tytuł Piłata brzmiał „prefekt” (*praefectus*). Z kolei Józef Flawiusz i Tacyt określali Piłata mianem prokuratora (*procurator*). Tytuł ten namiestnicy Judei nosili jednak dopiero od 44 r. Wcześniej, w latach 6–41 namiestnicy tej prowincji mieli niższą rangę – prefektów. Ewangelie na określenie funkcji Piłata używają natomiast ogólnego terminu tłumaczonego jako „zarządca” bądź „namiestnik” (gr. *hegemon*).

Kamień z inskrypcją wymieniającą Poncjusza Piłata, znaleziony w Cezarei (Izrael), I w. (kopia, Muzeum Archeologiczne, Mediolan)

Źródło: Wikimedia Commons

2 Czasy Chrystusa – chronologia

Czasy Chrystusa to lata od około 8–5 r. p.n.e. do około 30–33 r. n.e. Panuje zgoda co do tego, że śmierć Jezusa nastąpiła w piątek, natomiast nadal nieustalona jest dokładna data roczna, a szacunki wahają się pomiędzy 27 a 33 r. Skąd takie rozbieżności? Otóż data, którą uznajemy za początek nowej ery, została ustalona w VI w. i – oficjalnie zaakceptowana przez Kościół – funkcjonowała do niedawna jako faktyczna data narodzin Jezusa. Erę „od narodzenia Chrystusa” i, co za tym idzie, pierwszy rok naszej ery (jako pierwszy rok po narodzinach Jezusa z Nazaretu) wprowadził w 525 r. zakonnik Dionizjusz Mniejszy, pracujący na polecenie papieża Jana I. Przyjął on datę 25 grudnia 753 r. aUc (*ab Urbe condita* – od założenia Miasta, czyli Rzymu) jako datę narodzin, a 754 r. aUc jako pierwszy rok naszej ery.

Wraz z postępem nauki, nowymi ustaleniami archeologicznymi, lingwistycznymi, a nawet astronomicznymi okazało się jednak, że niestety nie jest to ścisła data. Przynajmniej trzy przesłanki wynikające z zapisów w Ewangeliach wskazują, że Chrystus przyszedł na świat wcześniej, niż zakładano – około 7 lub 5 r. p.n.e.

Po pierwsze, Jezus urodził się podczas spisu ludności, jak podają dwie z czterech Ewangelii. Taki spis zarządził Oktawian August w 8 r. p.n.e., teoretycznie mógł się przeciągnąć do 7 r. p.n.e. W Syrii i okolicach przeprowadzał go namiestnik Sentius Saturninus, który sprawował swój urząd w latach 9–6 p.n.e., chociaż św. Łukasz Ewangelista powołuje się tu na Kwiryniusza, umieszczając (nieśluszenie) prefekturę tego urzędnika rzymskiego w czasach Heroda. Z kolei w Dziejach Apostolskich tenże św. Łukasz datuje spis ludności na 6 r. Jest to zgodne z zapisami Józefa Flawiusza, który w „Wojnie żydowskiej” podaje, że Publiusz Sulpicjusz Kwiryniusz został namiestnikiem Syrii w 6 r. i wtedy właśnie przeprowadził spis ludności na ziemiach byłego etnarchy Heroda Archelaosa.

„Narodziny Jezusa”,
Giotto di Bondone, 1304–1306
(fresk, Kaplica Scrovegnich, Padwa)
Źródło: Wikimedia Commons

Spis ludności

W owym czasie wyszło rozporządzenie Cezara Augusta, żeby przeprowadzić spis ludności w całym państwie. Pierwszy spis odbył się wówczas, gdy wielkorządcą Syrii był Kwiryniusz. Wybierali się więc wszyscy, aby się dać zapisać, każdy do swego miasta. Udał się także Józef z Galilei, z miasta Nazaret, do Judei, do miasta Dawidowego, zwanego Betlejem, ponieważ pochodził z domu i rodu Dawida, żeby się dać zapisać z poślubioną sobie Maryją, która była brzemienna. [Łk 2,1–7]

Podczas spisów ludności, przeprowadzanych zazwyczaj dla jednej prowincji lub terytorium, nie było wymogu udania się do miejsca urodzenia czy pochodzenia. A nawet jeśli byłby, to prawdopodobnie Maria nie musiałaby towarzyszyć w tym Józefowi. Skąd zatem u Ewangelistów pojawiła się taka podróż? Czy spis w Judei miał jakieś specyficzne reguły, związane np. z tradycją żydowską? Nie wspomina o tym czołowy historyk żydowski Józef Flawiusz, z którego „Dawnych dziejów Izraela” znamy większość faktów dotyczących tych terenów. Być może był to swego rodzaju zabieg stylistyczny i narracyjny autorów, podkreślający niezwykle okoliczności narodzin Syna Bożego.

Po drugie, król judejski Herod Wielki zmarł wiosną 4 r. p.n.e., lecz ze względu na ciężką chorobę kilka ostatnich miesięcy spędził poza Jerozolimą, dokąd przybył najpóźniej w 5 r. p.n.e. Skoro ze względu na pogłoski o nowo narodzonym królu żydowskim kazał wymordować chłopców do lat dwóch, to między narodzinami Chrystusa a podjęciem tej decyzji musiało upłynąć trochę czasu. Biorąc pod uwagę tę informację, można przyjąć, że stało się to około 7 r. p.n.e.

Rzeź niewińców

Skoro to usłyszał król Herod, przeraził się, a z nim cała Jerozolima. Zebrał więc wszystkich arcykapłanów i uczonych ludu i wypytywał ich, gdzie ma się narodzić Mesjasz. Ci mu odpowiedzieli: W Betlejem judzkim, bo tak napisał Prorok [...]. Wtedy Herod przywołał potajemnie Mędrców i wypytał ich dokładnie o czas ukazania się gwiazdy. A kierując ich do Betlejem, rzekł: Udajcie się tam i wypytajcie starannie o Dziecię, a gdy Je znajdziecie, donieście mi, abym i ja mógł pójść i oddać Mu pokłon. Oni zaś wysłuchawszy króla, ruszyli w drogę. A oto gwiazda, którą widzieli na Wschodzie, szła przed nimi, aż przyszła i zatrzymała się nad miejscem, gdzie było Dziecię. Gdy ujrzeli gwiazdę, bardzo się uradowali. Weszli do domu i zobaczyli Dziecię z Matką Jego, Maryją; upadli na twarz i oddali Mu pokłon. I otworzywszy swe skarby, ofiarowali Mu dary: złoto, kadzidło i mirrę. A otrzymawszy we śnie nakaz, żeby nie wracali do Heroda, inną drogą udali się do swojej ojczyzny. Wtedy Herod widząc, że go Mędrcy zawiedli, wpadł w straszny gniew. Posłał [żołnierzy] do Betlejem i całej okolicy i kazał pozabijać wszystkich chłopców w wieku do lat dwóch, stosownie do czasu, o którym się dowiedział od Mędrców. [Mt 2,2–16]

Spośród czterech Ewangelii kanonicznych tylko ta według św. Mateusza opowiada o rzezi niewińców. Ewangelie według św. Marka oraz według św. Jana zaczynają swoją narrację dopiero od chrztu Jezusa Chrystusa w Jordanie, gdy miał około 30 lat.

O kulcie pomordowanych dzieci pisali już św. Ireneusz, biskup Lionu, oraz św. Cyprian z Kartaginy, na przełomie II i I w. p.n.e. Do kalendarzy liturgicznych tzw. Młodziankowie zostali wprowadzeni w V w. Ustanowiono wówczas święto Świętych Młodzianków Męczenników. Wobec milczenia pozostałych Ewangelii kanonicznych oraz Józefa Flawiusza część badaczy kwestionuje historyczność tego wydarzenia.

„Rzeź niewińców”,
miniatura
nieznanego artysty
na karcie rękopisu,
około 1413–1415
Źródło: Wikimedia Commons

Gwiazda betlejemaska

Gdy zaś Jezus narodził się w Betlejem w Judei za panowania króla Heroda, oto Mędrcy ze Wschodu przybyli do Jerozolimy i pytali: Gdzie jest nowo narodzony król żydowski? Ujrzeliśmy bowiem jego gwiazdę na Wschodzie i przybyliśmy oddać mu pokłon. [Mt 2,1–2]

Trzecia przesłanka ma charakter astronomiczny. Z Ewangelii wiadomo, że narodzinom Jezusa towarzyszyło zjawisko zwane gwiazdą betlejemską. Miało ono na tyle wyjątkowy charakter, że skłoniło trzech mędrców ze Wschodu do dalekiej podróży. *Nota bene* – jedyna informacja o mędrkach (znanych także jako magowie lub władcy) znajduje się w Ewangelii według św. Mateusza [2,1–12], gdzie zresztą nie podano ich liczby.

Znaczącym wydarzeniem astronomicznym w tamtym okresie była m.in. trzykrotna koniunkcja Jowisza i Saturna w gwiazdozbiórze Ryb w 7 r. p.n.e. Jowisz to gwiazda królewska, Saturn zaś symbolizował m.in. Żydów, stąd mędrcy-astrologowie mogli „wyczytać w gwiazdach”, że zbliżają się narodziny króla żydowskiego.

Inne brane pod uwagę obiekty i zjawiska mogące uchodzić za gwiazdę przewodnią wschodnich magów to wybuch gwiazdy nowej w 5 r. p.n.e. (zaobserwowany i zapisany m.in. przez chińskich astronomów) lub wybuch supernowej w 4 r. p.n.e. W krótkim okresie zdarzyły się wówczas także silne koniunkcje planet, np. wyliczona przez Johannesa Keplera koniunkcja Saturna, Jowisza i Marsa w 6 r. p.n.e., nie wspominając o podwójnych parach: Księżyc i Jowisz – Mars i Saturn z 5 r. p.n.e. Prawdziwa klęska astrologicznego urodzaju...

Warto wspomnieć, że tradycja przedstawiania gwiazdy betlejemskiej jako komety jest dużo późniejsza, jako że zarówno w czasach Chrystusa, jak i w późniejszych epokach komety w powszechnej świadomości zwiastowały zdarzenia niezwykle, przełomowe i groźne.

„Gwiazda betlejemaska”,
Elihu Vedder, 1879–1880
(obraz olejny, Milwaukee Museum)
Źródło: Wikimedia Commons

„Adoracja trzech magów”, Giotto di Bondone, 1304–1306 (fresk, Kaplica Scrovegnich, Padwa)

Źródło: Wikimedia Commons

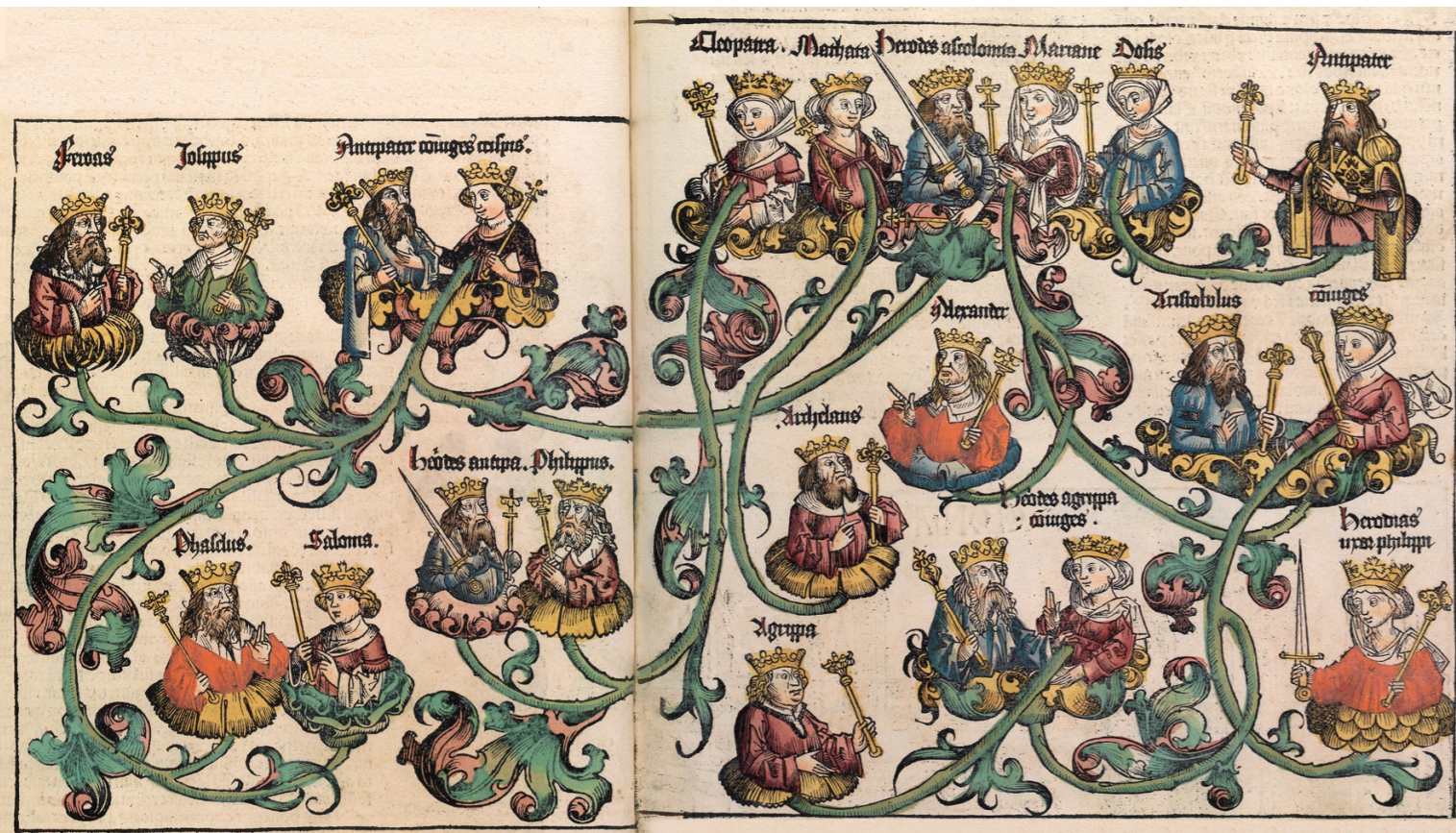
3 Pieniądz w Judei

3.1 *Emisje dynastii herodiańskiej, w tym Heroda Wielkiego i Heroda Antypasa*

Za czasów królestwa żydowskiego, w tym także w okresie panowania dynastii herodiańskiej, bito drobne monety z brązu zwane prutahami i leptonami, przy czym na jednego prutaha składały się dwa leptony. Palestyna od wieków była pod panowaniem Seleukidów i przenikało do niej wiele elementów helleńskiej kultury, o czym wyraźnie świadczą monety władców żydowskich.

Monety z tego okresu nie charakteryzują się starannością wykonania. Krążki, odlewane w glinianych formach i pośpiesznie przygotowywane do wybijania, często mają niestarannie ucięte pozostałości kanalików wlewczych. Ikonografia rzadko bywa właściwie opracowana i nader często wizerunki są odbite niecentrycznie lub nierównomiernie. Wszystko to sprawia, że estetyką nie dorównują monetom greckim czy rzymskim. Zapewne jednak nie takie było ich przeznaczenie – rolą drobnej lokalnej monety było przede wszystkim zaspokojenie potrzeb miejscowego rynku. Wygląd był kwestią drugorzędną, chociaż z pewnością najważniejsze elementy, czyli imię króla albo chociaż charakterystyczne dla niego wizerunki, musiały być rozpoznawalne.

Drzewo genealogiczne dynastii herodiańskiej,
Kronika Norymberska, 1493
Źródło: Wikimedia Commons

Na monetach Heroda Wielkiego (37–4 p.n.e.) widnieje grecka tytulatura oznaczająca „Herod król”, zamieszczana w całości lub w skrócie. Podobnie jak poprzednicy z dynastii hasmonejskiej wybijał on prutahy i leptony, choć te ostatnie w dużo mniejszej ilości, stąd stanowią pewną rzadkość w zbiorach numizmatycznych. Umieszczał na nich także wiele wizerunków przeniesionych z tradycji greckiej, takich jak: liść palmowy, orzeł (od czasów perskich żaden władca Judei nie umieszczał wizerunku istoty żywej), uskrzydłony kaduceusz, róg obfitości, dwa skrzyżowane rogi obfitości i owoc granatu lub kaduceusz pomiędzy nimi, paradny hełm, tarcza, diadem, trójnóg, kotwica.

Prutah, Herod I Wielki, Jerozolima, brąz
Awers: napis ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΗΡΩΔΟΥ
[króla Heroda (w domyśle: moneta)] w trzech liniach
Rewers: kotwica otoczona wieńcem laurowym
Zbiory NBP

Prutah, Herod I Wielki, Jerozolima, brąz
Awers: kotwica, wokół napis ΗΡΩ(ΔΗ)C ΒΑΣΙ(ΛΕ)ΥC
[Heroda króla (w domyśle: moneta)]
Rewers: dwa skrzyżowane rogi obfitości, pomiędzy nimi kaduceusz
Zbiory NBP

Lepton, Aleksander Janneus z dynastii Hasmoneuszy (103–76 p.n.e.),
Jerozolima, brąz
Awers: ośmiopromienna gwiazda otoczona diademem (królewską opaską)
Rewers: kotwica, wokół napis ΒΑΣΙΛΕΥC CΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ
[króla Aleksandra (w domyśle: moneta)]
Zbiory NBP

Synowie Heroda częściowo zachowywali tradycyjne dla prutahów wizerunki, ale też stopniowo wprowadzali na swoje monety elementy obce kulturze żydowskiej – wizerunki świątyni w typie rzymskim, a nawet niestosowne ze względów religijnych wizerunki ludzi. Kontynuowali natomiast tradycję umieszczania swojego imienia na awersie (choć już bez tytułu królewskiego) i daty w języku greckim.

Na najbardziej popularnych prutahach Heroda Archelaosa (4 r. p.n.e. – 6 r. n.e.) widnieje kiść winogron i paradny hełm z kitą. Do rzadszych motywów na rewersie należały: dziób statku (prora) lub cały okręt, wieniec laurowy i podwójny róg obfitości.

Monety tetrarchy Heroda Antypasa (4 r. p.n.e. – 39 r. n.e.) najczęściej mają greckie inskrypcje TIBCPAC lub TIBC, odnoszące się do założonego przez niego miasta Tyberiada (prutahy z lat 24, 33, 34 i 37 ery lokalnej, czyli z lat 20–21, 29–30, 30–31 i 33–34 n.e.). Typowe wizerunki na nich to wieniec laurowy i liść palmowy, a także trzcina na monetach z 24 r. ery lokalnej (20–21 r. n.e.).

Z kolei monety datowane na 39–40 r. na jednej stronie mają otoczoną wieńcem laurowym inskrypcję ΓΑΙΩ ΚΑΙCΑΡ ΓΕΡΜΑΝΙΚΩ (Gajusza Cezara Germanika, czyli cesarza Kaliguli, rządzącego Cesarstwem Rzymskim w latach 37–41), a na drugiej stronie napis ΗΡΩΔΗC ΤΕΤΡΑΡΧΗC (Herod tetrarcha) wokół siedmiolistnej palmy. Po jej bokach mieści się data Λ ΜΓ (43 r. ery lokalnej, czyli 39–40 r. n.e.).

Prutah, Herod Archelaos, Jerozolima, brąz

Awers: prora (dziób okrętu), wokół litery Η Ρ Ω (ΔοΥ) [Heroda]
Rewers: litery ΕΘΝ(ΑΡΧΟΥ) [tetrarchy (w domyśle: moneta)]
otoczone wieńcem laurowym

Zbiory NBP

Rycina przedstawiająca popularnego prutaha Heroda Antypasa, z liściem palmowym i nazwą miasta Tyberiada

„Ilustrowana historia świata zawierająca pełne i autentyczne relacje o każdym narodzie w czasach starożytnych i współczesnych. Ukazująca przyczyny ich prosperity i upadku...”, James Dabney McCabe, 1877, Filadelfia, Chicago

Źródło: Wikimedia Commons

Herod Filip II (4 r. p.n.e. – 34 r. n.e.) jako pierwszy żydowski władca umieszczał na monetach wizerunek człowieka: najpierw portret cesarza Oktawiana Augusta (z dedykacją ΚΑΙCΑΡΙ CΕΒΑCΤΟΥ – cesarza Augusta), potem cesarza Tyberiusza (bez legendy lub z napisem ΤΙΒΕΡΙΟΥ CΕΒΑCΤΟΥ ΚΑΙCΑΡ w rozmaitych wersjach, czyli Tyberiusza augusta cesarza). Na innym typie prutahów Tyberiusz występował wraz z matką Liwią jako Julią Augustą (z napisem CΕΒΑCΤΩΙ, czyli Augustów). Rzadziej notuje się prutahy z portretem Liwii i trzema kłosami zboża w ręku. O tym, że jest to ręka Liwii, świadczą towarzyszące wizerunkom napisy: ΙΟΥΛΙΑ CΕΒΑCΤΗ (Julia Augusta) wokół portretu cesarzowej oraz ΚΑΡΠΟΦΟΡΟ (z greckiego: niosąca owoce) wokół kłosów.

Motyw często występujący na rewersach stanowi fasada świątyni typu rzymskiego, z tympanonem wspartym na czterech kolumnach. Między nimi widnieje data według ery lokalnej (dla pojedynczych portretów cesarzy Augusta lub Tyberiusza) albo okrągła tarcza (dla podwójnego portretu – Tyberiusza i Liwii). Inskrypcje wokół świątyni

odnoszą się do emitenta monet, czyli tetrarchy Filipa (ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΤΕΤΡΑΡΧΟΥ). Wszystkie prutahy noszą daty, tak jak u innych władców zapisane greckimi literami.

Pewne *novum* w Judei stanowiły monety, na których widniały dwa popiersia: na awersie cesarza Oktawiana Augusta, z napisem ΚΑΙCΑΡ CΕΒΑCΤΟΥ (cesarza Augusta), a na rewersie tetrarchy Filipa, z napisem ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΤΕΤΡΑΡΧΟΥ (Filipa tetrarchy).

W ostatnim roku swojego panowania Herod Filip II wybił, o zgrozo, prutahy z własnym wizerunkiem na stronie głównej. Była to rzecz nie tylko niesłychana dla ortodoksyjnego środowiska żydowskiego, lecz także niemile widziana przez Rzymian, szczególnie że nawet na monetach lokalnych awers był zarezerwowany dla cesarza rzymskiego, ewentualnie dla członków jego rodziny.

Datowanie monet

Specyfiką monet judejskich jest datowanie ich w charakterystyczny sposób, przejęty z tradycji greckiej, bowiem we wschodnich obszarach greckiego świata (*oikumene*) do zapisu dat od dawna używano greckich liter. Pierwsze dziewięć liter alfabetu to jedności, kolejne dziewięć to dziesiątki, a reszta to setki. Oczywiście daty na monetach to nie chronologia bezwzględna, tym bardziej że nie było podziału na „przed naszą erą” i „naszej ery”. Ówczesne liczenie lat zaczynało się od jakiegoś ważnego wydarzenia i w każdym ośrodku mogło mieć inny początek – inna data będzie na syryjskich tetradrachmach z Antiochii, a inna na fenickich szeklach z Tyru. Z kolei dla każdego panującego, czy był to rzymski cesarz (na prutach namiestników) czy lokalny władca (na prutach herodiańskich), pierwszy rok liczył się od momentu objęcia władzy.

Umieszczanie na monetach dat zapisanych cyframi upowszechniło się dopiero po panowaniu Aleksandra Wielkiego (336–323 p.n.e.). Zwyczaj datowania według epoki stał się powszechny w Azji Mniejszej i Syrii w II i I w. p.n.e. i był kontynuowany w Cesarstwie Rzymskim. Po założeniu dynastii Seleukidów w Syrii

wiele tamtejszych monet (a także monet z innych wschodnich obszarów cesarstwa) datowano zgodnie z epoką Seleukidów. W Egipcie Ptolemeusze zwykle datowali swoje pieniądze według lat panowania faraona. Podobnie monety bite w Aleksandrii za czasów Imperium Rzymskiego datowano według lat panowania cesarza.

Ważnymi erami we wschodnich prowincjach Imperium Rzymskiego były:

– era Seleukidów (seleukidzka), rozpoczęta po zwycięstwie Seleukosa i Ptolemeusza nad Demetriuszem w Gazie i zajęciu przez Seleukosa Babilonii, czyli od 1 października 312 r. p.n.e.;

– era Cezara (cezarska), datująca się od zwycięstwa Cezara nad Pompejuszem pod Farsalią, 9 sierpnia 48 r. p.n.e.; Antiochia liczyła jednak początek ery od jesieni 49 r. p.n.e., a inne miasta od jeszcze innych dat;

– era Akcjum (aktyjska), rozpoczynająca się od zwycięstwa Oktawiana Augusta nad flotą Marka Antoniusza i Kleopatry w morskiej bitwie pod Akcjum w 31 r. p.n.e. i tym samym pokonania ostatniego niezależnego królestwa hellenistycznego, czyli ptolemejskiego Egiptu.

Zapis dat na monetach za pomocą greckich liter

A	1
B	2
Γ	3
Δ	4
E	5
Σ, ς	6
Z	7
H	8
Θ, ΔE, HA	9
I	10
K	20
Λ	30
M	40
N	50
Ξ	60
O	70
Π	80
Q, Ϙ, ϙ	90
P	100
Σ, C	200
T	300
Y	400
Φ	500
X	600
Ψ	700
Ω	800

3.2

Emisje prefektów Judei – od Koponiusza do Poncjusza Piłata

Pierwszy prefekt Judei Koponiusz (6–9 r.) niejako eksperymentalnie wyemitował tylko jeden typ monety. Był to prutah z kłosem jęczmienia i greckim napisem oznaczającym „cezar” na awersie oraz z charakterystyczną palmą daktylową na rewersie. Po bokach palmy została umieszczona data, zapisana tradycyjnie za pomocą liter greckich, tak jak na monetach herodiańskich. Oznaczała ona początek panowania tego cesarza, który powołał danego prefekta. W przypadku Koponiusza chodzi o początek panowania Oktawiana Augusta, liczony od bitwy pod Akcjum (2 września 31 r. p.n.e.).

Prutah, Koponiusz, Jerozolima, 5–6 r., brąz

Awers: wygięty kłos jęczmienia, wokół napis KAICAPOC [cezara Oktawiana Augusta (w domyśle: moneta)]

Rewers: drzewko palmowe z owocami, po bokach greckie litery L – Λς [zapis oznaczający datę emisji: L – rok, Λ – 30, ς – 6, czyli 36 r. (w domyśle: panowania Augusta)]

Zbiory NBP

Prutah, Marek Ambibulus, Jerozolima, 9–10 r., brąz
 Awers: wygięty kłos jęczmienia, wokół napis KAICAPOC [cezara Oktawiana Augusta (w domyśle: moneta)]
 Rewers: drzewko palmowe z owocami, po bokach data L – MA (41 r., w domyśle: panowania Augusta)
 Zbiory NBP

Prutahy rzymskie zostały zaakceptowane przez lokalną ludność, więc kolejni urzędnicy kontynuowali bicie tego typu miedzianków. Na prutahach następnym prefektów judejskich utrzymano podobny zestaw tradycyjnych wizerunków oraz umieszczano datę roczną.

Następca Koponiusza, Marek Ambibulus (9–12 r.) zdecydował się pozostawić na monetach motywy wprowadzone przez poprzednika. Zmieniła się oczywiście data na rewersie. Pojawiły się lata ery aktyjskiej: 39 (8–9 r.), 40 (9–10 r.) oraz 41 (10–11 r.). Istnieją dwie różnice stylistyczne, które pozwalają odróżnić monety Koponiusza od monet Marka Ambibulusa, gdy data jest niewyraźnie wybita. Liście palmy na prutahach Marka Ambibulusa są wygięte w dół nieco bardziej niż na monetach jego poprzednika, a zapis daty jest prowadzony po lekkim łuku, podczas gdy na prutahach Koponiusza w linii prostej.

Kolejny prefekt, Annius Rufus (12–15 r.) nie bił monet. Wstrzymał się od emisji swoich prutahów, zapewne dochodząc do wniosku, że ilość pieniądza pozostałego po poprzednikach w zupełności wystarcza do swobodnego funkcjonowania rynku i nie ma potrzeby wypuszczać w obieg kolejnego.

Jego następca Waleriusz Gratus (15–26 r.) był z kolei rekordzistą pod względem liczby odmian bitych monet. Za jego namiestnictwa wyemitowano aż siedem podstawowych prutahów. Na monetach Waleriusza Gratusa umieszczano zarówno imię cesarza Tyberiusza, jak i jego matki Julii Augusty. Motywy ikonograficzne występujące na prutahach czwartego prefekta Judei to: wieniec, dwa skrzyżowane rogi obfitości i kaduceusz pomiędzy nimi, liść palmy, trzy lilie, liść winorośli oraz jej wić, a także naczynia na wino: krater, amfora. Do najefektowniejszych pod

względem artystycznym i dopracowanych stylistycznie należą monety przedstawiające liść winorośli oraz krater i amforę. Daty widniejące na monetach Waleriusza Gratusa oznaczają rok sprawowania władzy przez Tyberiusza: drugi (czyli 15–16 r.), trzeci (16–17 r.), czwarty (17–18 r.), piąty (18–19 r.) i jedenasty (24–25 r.). Mimo bogactwa odmian monety Waleriusza Gratusa należą do najrzadszych z całej produkcji miedzianej prefektów Judei.

Wśród prutahów Poncjusza Piłata można wyróżnić dwa typy. Na pierwszym z nich, z datą 16 (rok panowania Tyberiusza, czyli 29–30 r.), umieszczano imiona Tyberiusza i Julii Augusty. Na monecie drugiego typu, bitej w roku 17 (30–31 r. n.e.) oraz 18 (31–32 r.), już po śmierci matki cesarza, widnieje tylko imię Tyberiusza.

Bardziej interesujące niż napisy wydają się motywy ikonograficzne na prutahach tego prefekta Judei. Są to mianowicie trzy kłosa żyta i simpulum (naczynie wykorzystywane przez rzymskich kapłanów podczas składania ofiar ze zwierząt) oraz wieniec i lituus (laska używana przez rzymskich kapłanów – augurów).

Obydwa przedmioty są związane z religią etrusko-rzymską, zupełnie obce kulturze Żydów, a ich wizerunki odbiegają od poprzednich, neutralnych religijnie symboli. Prefekt ten jednak wyjątkowo często narażał się na krytykę ze strony miejscowej ludności z powodu swoich kontrowersyjnych zaleceń co do umieszczania rzymskich elementów w miejscach ważnych dla religii żydowskiej.

Prutah, Poncjusz Piłat, Jerozolima, 31–32 r., brąz
 Awers: lituus (rzymska laska kapłańska), wokół napis TIBEPIOY KAICAPOC [Tyberiusza cesarza (w domyśle: moneta)]
 Rewers: data LIH [18 r. (w domyśle: panowania Tyberiusza)] w wieńcu laurowym
 Zbiory NBP

Prutah, Poncjusz Piłat, Jerozolima, 29–30 r., brąz
 Awers: trzy kłosa zboża w pęku, wokół napis IOYΛΙΑ KAICAPOC [Julia (w domyśle: matka) cesarza (w domyśle: Tyberiusza)]*
 Rewers: simpulum (naczynie do składania bóstwom ofiar używane przez rzymskich kapłanów), wokół napis TIBEPIOY KAICAPOC [Tyberiusza cesarza (w domyśle: moneta)], na końcu napisu data LIK [18 r. (w domyśle: panowania Tyberiusza)]
 Zbiory NBP

* Inne tłumaczenie to: Julia (w domyśle żona) cesarza (w domyśle Oktawiana Augusta).

3.3

Szkle Tyru oraz ich jerozolimskie naśladownictwa

Innym popularnym środkiem płatniczym były, niejako odziedziczone z czasów greckich, srebrne szkle (tetradrachmy) i półszkle (didrachmy, dwudrachmy) emitowane w fenickim mieście Tyr. Sąsiadowało ono z Palestyną i jako silny ośrodek handlowy oraz port śródziemnomorski długo wybiłało dobre srebrne monety, popularne w całym rejonie.

W omawianym okresie na awersach szkle występuje głowa fenickiego bóstwa Melkarta zwrócona w prawo. Jak zazwyczaj bywa w przypadku monet z tego okresu, znacznie ciekawszy jest rewers, czyli odwrotna strona monety. Głównym wizerunkiem jest orzeł ze złożonymi skrzydłami, stojący na dziobie okrętu (prorze), zwrócony w lewo. Wokół biegnie grecka legenda ΤΥΡΟΥ ΙΕΡΑΣ ΚΑΙ ΑΣΥΛΟΥ, oznaczająca „Tyru świętego (w domyśle – miasta) i azylu”.

W polach po obu stronach orła znajdują się symbole, monogramy i literowy zapis daty (omawiany już przy okazji prutachów i funkcjonujący na tych samych zasadach). Na szeklach z Tyru w lewym polu umieszczano wizerunek maczugi i nad nią datę, a w prawym polu – liść palmowy, literowe oznaczenie emisji i monogram.

W Jerozolimie kapłani świątyni żydowskiej emitowali szkle i półszkle ściśle wzorowane na fenickich – tak ściśle, że niekiedy wręcz trudno odróżnić monety z Tyru od jerozolimskich naśladownictw. Mimo ortodoksyjnego podejścia do religii kapłanom najwyraźniej nie przeszkadzało wizerunek

Głowa Melkarta, bóstwa opiekuńczego miasta Tyr w Fenicji (Muzeum Narodowe, Kopenhaga)

Źródło: Wikimedia Commons

obcego bóstwa. W tym wypadku ważniejszy był raczej rozpoznawalny, mający długą tradycję, dobry standard wagi i jakości srebra. Skoro działa, to po co zmieniać? Stąd, jak się wydaje, tak długa historia jerozolimskich szkle. Większość

informacji o nich czerpiemy obecnie ze sławnego skarbu znalezionego w 2013 r. u stóp Wzgórza Świątynnego w Jerozolimie. Znajdowało się w nim najwięcej odmian stemplowych pieniądza świątynnego, w tym także z czytelnymi datami. Na ile jednak te daty odpowiadają rzeczywistym latom emisji, tego już monety nie powiedzą. A szkoda.

Szekiel, Tyr, Fenicja, 11-10 r. p.n.e., srebro

Awers: głowa Melkarta w wieńcu laurowym zwrócona w prawo
Rewers: orzeł zwrócony w lewo stojący na prorze (dziobie okrętu), między nogami fenicka litera bet, przed nim pionowo maczuga i data ΠΙΔ (114 r. ery lokalnej), za nim ukośnie liść palmowy, oznaczenie emisji KP i monogram, wokół całości napis ΤΥΡΟΥ ΙΕΡΑΣ ΚΑΙ ΑΣΥΛΟΥ [Tyr świętego (w domyśle: miasta) i azylu]

Fot.: Warszawskie Centrum Numizmatyczne

Półszekiel typu tyryjskiego, prawdopodobnie Jerozolima (według opinii prof. Ya'akova Meshorera wskazuje na to monogram KP), 16-17 r., srebro

Awers: głowa Melkarta w wieńcu laurowym zwrócona w prawo
Rewers: orzeł zwrócony w lewo stojący na prorze (dziobie okrętu), przed nim pionowo maczuga i słabo czytelna data, być może PME (142 r. ery lokalnej), za nim ukośnie liść palmowy, oznaczenie emisji KP i niemal nieczytelny monogram, wokół całości nieczytelne fragmenty napisu ΤΥΡΟΥ ΙΕΡΑΣ ΚΑΙ ΑΣΥΛΟΥ [Tyr świętego (w domyśle: miasta) i azylu]

Fot.: Warszawskie Centrum Numizmatyczne

Szekiel typu tyryjskiego, prawdopodobnie Jerozolima, 19-20 r., srebro

Awers: głowa Melkarta w wieńcu laurowym, zwrócona w prawo
Rewers: orzeł zwrócony w lewo stojący na prorze (dziobie okrętu), przed nim pionowo maczuga i data PME (145 r. ery lokalnej), za nim ukośnie liść palmowy, oznaczenie emisji KP i monogram, wokół całości napis ΤΥΡΟΥ ΙΕΡΑΣ ΚΑΙ ΑΣΥΛΟΥ [Tyr świętego (w domyśle: miasta) i azylu]

Fot.: Warszawskie Centrum Numizmatyczne

Półszekiel typu tyryjskiego, Jerozolima lub Tyr, 29-30 r. lub 32-33 r., srebro

Awers: głowa Melkarta w wieńcu laurowym, zwrócona w prawo
Rewers: orzeł zwrócony w lewo stojący na prorze (dziobie okrętu), przed nim pionowo maczuga i data PNE lub PNH (155 r. lub 158 r. ery lokalnej), za nim ukośnie liść palmowy, oznaczenie emisji KP i monogram, wokół całości napis ΤΥΡΟΥ ΙΕΡΑΣ ΚΑΙ ΑΣΥΛΟΥ [Tyr świętego (w domyśle: miasta) i azylu]

Fot.: Warszawskie Centrum Numizmatyczne

3.4

Pieniądz rzymski: denary i miedziaki

Ostatnia grupa monet to wprowadzone przez najeźdźców srebrne denary cesarza Augusta i Tyberiusza oraz mniejszej wartości rzymskie monety zdawkowe ze stopów miedzi – sesterce, asy i kwadrans. System monetarny Imperium Rzymskiego został uporządkowany przez Oktawiana Augusta już w 23 r. p.n.e. Na mocy reformy ustalono wówczas sztywne przeliczniki wartości: 1 aureus (złota moneta) dzielił się na 25 denarów (ze srebra) i 100 sesterców (z brązu). Na rynku krążyły też inne zdawkowe monety, np. dupondius z mosiądzu (*orichalcum*) oraz as i kwadrans z miedzi, ale to sesterc stał się podstawą codziennych transakcji w rzymskiej Italii. W pierwszych wiekach naszej ery powszechnie przeliczano na sesterce nawet duże sumy – ile możności wydał na ucztę, a ile zapłacił za parę sandałów i ozdobną tunikę; informował o tym znajomych, podając kwoty nie w denarach, a właśnie w sestercach.

A jak wyglądało to z dala od stolicy? Otóż wszelkie znaki archeologiczne w postaci znalezisk monet z terenów prowincji wskazują, że pieniądz nie do końca nadążał za pochodem wojsk, cywilizacji rzymskiej i *Pax Romana*. Przynajmniej początkowo gospodarka świeżo podbitych terenów opierała się na pieniądzu lokalnym i dopiero namiestnicy znaczących prowincji częściej posługiwali się denarami. Na co dzień zwykli mieszkańcy, chociażby Judei, rzadko widywali denary (o aureusach nie wspominając) czy nawet zdawkowy pieniądz ze stopów miedzi. Dopiero z upływem lat – w wyniku przemieszczania się pieniądza wraz z ludźmi, ich podróży po imperium i w związku z koniecznością dokonywania transakcji – lokalna ludność oswajała się z nową walutą. Szczególną zasługę w tym przypisuje się z jednej strony wszechobylskiemu kupcom, a z drugiej strony żołnierzom, którzy co pewien czas zmieniali miejsce stacjonowania wraz ze swoim legionem.

Denar, Oktawian August, Lugdunum (Lyon), 2 r. p.n.e. – 4 r. n.e., srebro
 Awers: głowa Oktawiana w wieńcu laurowym zwrócona w prawo, wokół napis CAESAR AVGVSTVS DIVI F(ilius) PATER PATRIAE [cezar August, syn Boskiego (w domyśle: Cezara), ojciec ojczyzny]
 Rewers: napis AVGVSTI F(ili) CO(n)S(ul) DESIG(natus) PRINC(eps) IVVENT(utis) [synowie Augusta konsul desygnowany (i) przywódca młodzieży], Gajusz i Lucjusz odziani w togi, stojący na wprost, wsparci o tarcze i włócznie, nad nimi w środku simpulum i lituus, w odcinku C(aius) L(ucius) CAESARES [Gajusz i Lucjusz cesarzowie]

Zbiory NBP

As, Oktawian August, nieokreślona mennica w Syrii (być może Antiochia), ok. 27–25 r. p.n.e., brąz

Awers: głowa Oktawiana zwrócona w prawo, wokół napis AVGVST TR(ibunitia) POT(estas) [August, władza trybuna]
 Rewers: litery C:A w obwódce liniowej i wieńcu laurowym*

Zbiory NBP

* Łacińskie litery C A na rewersie są rozmaicie interpretowane, m.in. C(aesaris) A(uctoritate) [władza cesarza], C(ommune) A(sia) [zjednoczona Azja], C(aesar) A(ugustus) [cezar August].

Denar, Tyberiusz, Lugdunum (Lyon), 30–37 r., srebro

Awers: głowa cesarza w wieńcu laurowym, zwrócona w prawo, wokół napis TI(berius) CAESAR DIVI AVGVSTI F(ilius) AVGVSTVS [Tyberiusz cesarz, syn Boskiego Augusta, august]
 Rewers: Pax (personifikacja pokoju) lub Liwia [Julia Augusta, matka cesarza Tyberiusza] siedząca na krześle, zwrócona w prawo, trzymająca berło i gałązkę oliwną, wokół napis PONTIF(ex) MAXIM(us) [kontynuacja legendy awersu: najwyższy kapłan]

Zbiory NBP

Niejako na marginesie rzymskiego systemu monetarnego funkcjonowały wybijane w kilku wschodnich mennicach srebrne tetradrachmy. Na ogół miały wizerunek i tytuły panującego cesarza

zapisane alfabetem greckim, a na rewersie umieszczano różne symbole, głównie rzymskiego orła. Na tereny Judei zapewne najczęściej docierały tetradrachmy z mennic sąsiedniej Syrii, przede wszystkim z Antiochii, datowane według lokalnej ery.

Tetradrachma, Oktawian August, Seleucia, Syria, 7–8 r., srebro

Awers: popiersie Augusta zwrócone w prawo, wokół napis ΚΑΙΣΑΡΟΣ ΣΕΒΑΣΤΟΥ [cesarza Augusta (w domyśle moneta)]
 Rewers: wiązka piorunów leżąca na stole do odprawiania ceremonii, pod nim data ΣΙΠ (116 r. ery lokalnej), po bokach litery Α – Η, powyżej napis ΣΕΛΕΥΚΕΩΝ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ, poniżej kontynuacja napisu ΚΑΙ ΑΥΤΟΝΟΜΟΝ [Seleucji, cesarskiego, świętego i autonomicznego (w domyśle miasta)], całość otoczona wieńcem laurowym

Zbiory NBP

3.5

Siła nabywcza pieniądza i przeliczniki walut

Drobne rzymskie monety z czasów Augusta i Tyberiusza, brązowe prutahy lokalnej dynastii herodiańskiej oraz prutahy rzymskich namiestników (prokuratorów) Judei swobodnie krążyły wśród miejscowej ludności, zapewniając dostateczną ilość pieniądza do drobnych rozliczeń. Życie codzienne w Jerozolimie, małe zwierzęta na ofiarę w świątyni (jagnięta, gołębie) czy żywność na targowisku – za to płacono lokalnymi drobnymi monetami, zazwyczaj z brązu, rzadko srebrnymi.

Jedną dwudrachmę (półszekiel) na rok każdy dorosły Żyd był zobowiązany wpłacać do kasy świątyni w Jerozolimie. Szeklami (staterami), które miały większą wartość od miedzaków, można było także zapłacić za dzierżawę domu czy ziemi, za duże zwierzęta ofiarne (owce, kozy, woły) oraz towary luksusowe, jak chociażby słynny olejek

„Wygnanie handlarzy ze świątyni w Jerozolimie”,
Giotto di Bondone, 1304–1306 (fresk, Kaplica Scrovegnich, Padwa)

Źródło: Wikimedia Commons

nardowy, którym Maria Magdalena namaściła stopy Jezusowi, co wywołało zresztą oburzenie Judasza, uważającego, że taką sumę należałoby wydać w sensowniejszy sposób. Funt szlacheckiego olejku nardowego, importowanego z Indii, wart był według niego 300 denarów [J 12,1–8].

Każdy mieszkaniec Imperium Rzymskiego (w tym Judei) powyżej 17. roku życia musiał płacić Rzymowi podatek w wysokości 1 denara na rok, choć częściej przekazywał równowartość w takim pieniądzu, jaki akurat był dostępny. Musiał zatem dobrze przeliczać rozmaite pieniądze, by łączyć z nich równowartość denara, ale też nie stracić na takiej wymianie.

Przeliczanie wartości antycznych monet zależy od wielu czynników, m.in. od wartości kruszcu, relacji między cenami, a także od przyjętego wewnętrznego kursu poszczególnych nominałów w danym regionie. Teoretycznie ustalano sztywne kursy, ale zależnie od prowincji czy wielkości miasta mogły być różne dla poszczególnych monet znajdujących się w obiegu.

Wraz z podbojami militarnymi i podporządkowywaniem kolejnych krain narastał problem przeliczania tamtejszej waluty na rzymską, szczególnie na terytoriach dawnych greckich monarchii hellenistycznych. Odgórnie zrównano wówczas wartość rzymskiego denara ze srebrną grecką drachmą. Tym samym ustalili się także kursy m.in. dla judejskich prutahów. Denar był równy drachmie, drachma była równa 64 prutahom, a w konsekwencji wartość prutaha równała się wartości rzymskiego kwadransa. Między trzema różnymi systemami istniał więc w miarę prosty przelicznik, który pozwalał na swobodne posługiwanie się wszystkimi monetami z obiegu pieniężnego na tych terenach.

Systemy monetarne i przeliczniki walut

1 denar	= 1 drachma = ¼ szekla
1 denar	= 4 sesterce
1 sesterce	= 2 dupondiusy = 4 asy = 16 kwadransów = 16 prutahów = 32 leptony
1 drachma	= 1 denar = ¼ szekla = 64 prutahy
1 szekiel	= 1 stater = 1 tetradrachma = 2 półszekle = 2 didrachmy = 256 prutahów
1 prutah	= 1 kwadrans
1 prutah	= 2 leptony

Cesarstwo Rzymskie było jednak ogromne, a życie w nim do najtańszych nie należało. Rzadkość zapisów dotyczących cen poszczególnych towarów czy usług powoduje, że jest nam dość trudno określić, ile i za co trzeba było płacić na rozległych obszarach imperium. Źródła też są dość ograniczone, bo podstawowe ceny, które nas interesują najbardziej, czyli np. chleba, wina (głównego wówczas napoju) czy noclegu w zajeździe, w zachowanych źródłach pisanych są rozproszone, a historycy rzymscy częściej wspominali o cenach skrajnych, np. o drożyznie związanej z wojnami lub klęskami nieurodzaju. Najwięcej wiemy o kosztach życia w rzymskim Egipcie, ponieważ zachowały się papirusy. Nie można jednak sytuacji egipskiej przenieść na całe państwo. Pewną wiedzę na temat wydatków zwykłych obywateli czerpiemy z pozostałości Pompejów, miasta zasypanego popiołami Wezuwiusza w 79 r. Odnaleziono tam wiele list z cenami albo zapiskami rachunków. Na ich podstawie określono, ile mogły kosztować towary i usługi. Podstawę diety stanowiły: chleb (a raczej coś na kształt podpłomyka czy pieczonego na płycie praśnego placka, bowiem nie stosowano jeszcze zakwasu do wypieku

pieczywa), oliwa i wyroby z oliwek oraz ser i figi. Ceny tych produktów były zazwyczaj niskie, ponieważ leżało to w interesie rządzących. W pierwszym stuleciu naszej ery były jeszcze relatywnie stabilne. Przeliczniki tamtejszych walut oraz kilka podanych przykładów cen podstawowych produktów i usług obrazują w przybliżeniu siłę nabywczą ówczesnego pieniądza, zarówno wartościowego, srebrnego, jak i brązowej monety zdawkowej.

„Ostatnia Wieczerza”, Giotto di Bondone, 1304–1306 (fresk, Kaplica Scrovegnich, Padwa)
Źródło: Wikimedia Commons

„Mapa krajów i miejsc wspomnianych w Nowym Testamencie”, Samuel Dunn, 1774, Londyn
Źródło: Barry Lawrence Ruderman Map Collection, Stanford Libraries

Czy podobne ceny obowiązywały w Jerozolimie albo na terenach Galilei czy Samarii? O tym znane nam źródła milczą. A ile zapłacił Judasz za podstawowe produkty na ostatnią wieczerzę? Tego również możemy się jedynie domyślać...

Siła nabywcza pieniądza w Cesarstwie Rzymskim w I w.

SÓL ½ kg – 150 sesterców		WINO litr zwykłego – 1 sesterce litr dobrego – 2 sesterce
OLIWA Z OLIWEK litr – 3 sesterce	CHLEB kilogram – 2 kwadransy 1 bochenek – 2 asy	PORCJA ZUPY w gospodarstwie ¼ sestercy
para skórzanych SANDAŁÓW 30 denarów		TUNIKA 15 sesterców
gliniana MISKA 1 as	NIEWOLNIK 1200–2500 sesterców	PŁASZCZ 12–30 denarów
OSIOŁEK do pracy w gospodarstwie 300 sesterców		MUŁ 520 sesterców
WYNAGRODZENIE za dzień pracy ½ – 2 denarów	WIZYTA W ŁAŻNI 1 osoba – 1 kwadrans	WYNAJEM DOMU 48–288 denarów rocznie

Biblia, zarówno w Starym, jak i w Nowym Testamencie, nie stroni od wzmianek o pieniądzu – i tym w realnej brzęczącej postaci (monet), i tym abstrakcyjnym, będącym jednostką obrachunkową w przypadku dużych kwot. To tam można m.in. przeczytać przypowieść o talentach zostawionych sługom na pomnożenie.

Pieniądz w Biblii – przypowieść o talentach

Jednemu dał pięć talentów, drugiemu dwa, trzeciemu jeden, każdemu według jego zdolności... [Mt 25,15]

Talent był największą jednostką obrachunkową oraz miarą wagi kruszcu używaną w starożytności (w Asyrii, Babilonii, Grecji i Palestynie). Izraelici w czasach Starego Testamentu przejęli ją jako *kikkar* (krąg) wagi, czyli około 34–36 kg. W Grecji stosowano go na długo przed wprowadzeniem monet. Nigdy nie funkcjonował jako moneta, był jedynie ekwiwalentem określonej masy srebra, ważonego lub (później) przeliczanego na monety. W Atenach w VI–V w. p.n.e. odpowiadał wartości 60 min lub 6 tys. drachm srebrnych, albo 36 tys. miedzianych oboli i pełnił wyłącznie funkcję pieniądza obrachunkowego. U Greków jego masa zależała od lokalnych systemów wago-wo-pięniężnych, np. w systemie attycko-eubejskim wynosiła 26,2 kg, a w systemie egineckim 37,1 kg (Andrzej Mikołajczyk, „Leksykon numizmatyczny”, Warszawa–Łódź 1994, s. 306).

Ilustracja z żywota św. Piotra:
Piotr płaci podatek świątynny,
„Facetiae Latinae et Germanicae”,
Augustin Tünger, Konstancja, przed 1486
(Biblioteka Krajowa Wirtembergii, Stuttgart)
Źródło: Wikimedia Commons

W Ewangeliach jest też mowa o taksie świątynnej pobieranej raz do roku przez poborców jerozolimskich. Najczęściej regulowano ją w półszeklach – jerozolimskich lub tyryjskich. Wedle Księgi Wyjścia [Wj 30,12] monetą, którą płacono podatek na rzecz Świątyni, był szekiel (z głową Melkarta na awersie), emitowany w starym fenickim mieście Tyr. Była to moneta powszechnie używana w Judei za czasów Chrystusa. W kompilacji praw Judei (*Tsefta Ketubbot* 13,20) można przeczytać, że właściwie każda srebrna moneta wspomniana w Torze to srebro tyryjskie: *Czym jest srebro tyryjskie? Jest jerozolimskie*. O ciężkich sigloi, jak w języku greckim określano szekle, pisał też św. Mateusz w swej Ewangelii [17,24 i 21,12].

Pieniądz w Biblii – podatek na rzecz świątyni w Jerozolimie

Gdy przyszli do Kafarnaum, przystąpili do Piotra poborcy **dwudrachmy** z zapytaniem: *Wasz nauczyciel nie płaci dwudrachmy? Odpowiedział: Owszem.* [Mt 17,24–25]

Żebyśmy jednak nie dali im powodu do zgorszenia, idź nad jezioro i zarzuć wędkę. Weź pierwszą rybę, którą wyciągniesz, i otwórz jej pyszczek: znajdziesz **stater**. Weź go i daj im za Mnie i za siebie. [Mt 17,27]

Stater wyciągnięty przez apostoła Piotra z pyszczka ryby zapewne był szeklem – tyryjskim lub jerozolimskim. Skoro bowiem miał posłużyć do uiszczenia opłaty za dwie osoby, to musiał stanowić równowartość dwóch didrachm (dwudrachm), które przyjmowali kapłani świątynni przez pośredników – poborców. Zapewne niezbyt lubianych przez ludność, ale nie tak znienawidzonych jak poborcy podatków, czyli celnicy...

Ponieważ monety z wizerunkami rzymskich cesarzy nie były respektowane w Świątyni, pielgrzymi chcący wejść na jej teren musieli najpierw wymienić pieniądze. Mogli to zrobić w budynku zwanym królewskim portykiem lub stoą.

Nie zawsze jednak można łatwo i jednoznacznie przypisać rodzaj pieniądza

do konkretnej wzmianki czy przypowieści. Przykładowo – w greckim oryginale Ewangelii według św. Mateusza [22,19–21] przy okazji rozważań o rzymskim podatku państwowym (w literaturze często zwanym „groszem czynszowym”) pada określenie τὸ νόμισμα, które oznacza po prostu „moneta”. Z kolei w Ewangeliach według św. Marka [12,13–17] i według św. Łukasza [20,20–26] pojawia się określenie τὸ δηνάριον, czyli „denar”, co zdaje się wskazywać na najpopularniejszą srebrną rzymską monetę. Ponieważ jednak denarów Tyberiusza niemal nie znajduje się na terenach Judei, w grę mogą wchodzić częściej używane na Wschodzie, w tym w okolicach Judei, wcześniejsze denary Augusta, z jego wnukami – Gajuszem i Lucjuszem – na rewersie.

Pieniądz w Biblii – podatek na rzecz Rzymu (tzw. grosz czynszowy)

*Czy wolno płacić podatek Cesarzowi, czy nie? Mamy płacić czy nie płacić? Lecz on poznał ich obłudę i rzekł do nich: Czemu mnie wystawiacie na próbę? Przynieście mi **denara**; chcę zobaczyć. Przynieśli, a On ich zapytał: Czyj jest ten obraz i napis? Odpowiedzieli Mu: Cezara. Wówczas Jezus rzekł do nich: Oddajcie więc Cesarzowi to, co należy do Cezara, a Bogu to, co należy do Boga.* [Mk 12,14–17]

Pieniądz w Biblii – przypowieść o robotnikach w winnicy

[...] pewnego gospodarza, który wyszedł wczesnym rankiem najmować robotników do swej winnicy. Ugodziwszy się z robotnikami na jednego **denara** dziennie, wysłał ich do swojej winnicy. [Mt 20,1–2]

Pismo Święte wspomina także, jaka była dniówka wypłacana robotnikom w winnicy – 1 denar za dzień pracy. Jej wysokość potwierdzają zresztą inne źródła. W zależności od rodzaju pracy stawka wynosiła według nich od 0,5 do 2 denarów, czyli gdzieś w tych widelkach mieści się kwota wypłacona przez biblijnego właściciela winnicy.

Zawsze jednak jest jakieś ale. W tym przypadku chodzi o obecność w obiegu pieniężnym denarów w formie monety z interesującego nas okresu. Otóż denary z czasów od kampanii Pompejusza Wielkiego po kres panowania Tyberiusza, czyli od około 63 r. p.n.e. do 37 r. n.e.,

niezwykle rzadko występują w znaleziskach z terenów antycznej Judei. Ilość rzymskiego pieniądza zwiększyła się dopiero od panowania Nerona i osiągnął on realny udział w obiegu w II w., kiedy praktycznie przestała istnieć osobna prowincja, a Judea weszła bezpośrednio w skład państwa rzymskiego.

Pieniądz w Biblii – przypowieść o ubogiej wdowie (wdowi grosz)

Potem usiadł naprzeciw skarboxy i przypatrywał się, jak tłum wrzucał drobne pieniądze do skarboxy. Wielu bogatych wrzucało wiele. Przyszła też uboga wdowa i wrzuciła dwa pieniążki [**leptony**], czyli jeden grosz. [Mk 12,41–42]

Pieniądz w Biblii – przypowieść o zagubionej drachmie

Albo jeśli kobieta, mając dziesięć drachm, zgubi jedną **drachmę**, czyż nie zapala światła, nie wymiata domu i nie szuka starannie, aż ją znajdzie? A znalazłszy ją, sprasza przyjaciółki i sąsiadki i mówi: Cieszcie się ze mną, bo znalazłam drachmę, którą zgubiłam. [Łk 15,8–9]

O ile z przysłowiowym wdowim groszem (zgodnie identyfikowanym z dwoma leptonami, składającymi się na wartość jednego prutaha) czy groszem czynszowym (utożsamianym na ogół z rzymskim denarem lub jego równowartością w innych monetach) nie ma większego kłopotu, o tyle zagubiona drachma budzi pewne numizmatyczne kontrowersje.

Powodem niejasności jest fakt, że w czasach Chrystusa grecka drachma praktycznie była już nieobecna na rynku, a miejsce podstawowej greckiej jednostki monetarnej dużo wcześniej zajęła tetradrachma (czyli 4 drachmy), ewentualnie di- czy dwudrachma (2 drachmy). Były to monety bite w miastach m.in. Egiptu, Fenicji i Syrii, emitowane też przez ostatnich władców z dynastii Seleukidów. Ponownie potwierdzają to pojedyncze znaleziska i skarby

archeologiczne z terenów Lewantu, w których drachmy nie są rejestrowane.

Być może w pierwszych wiekach naszej ery mogło się pojawiać w Jerozolimie chociażby drobne srebro z sąsiedniej Arabii (Arabia Felix), której władcy wybijali małe monety w kształcie miseczek z bardzo ciekawymi wizerunkami i napisami. Jednak ich standard wagowy, a tym samym nominał nie mieści się praktycznie w żadnym znanym i obowiązującym wówczas systemie. Trudno więc uznać, że roztargniona mieszkanka Judei szukała arabskich drobniaków.

Zdecydowanie najwięcej emocji budzą osławione Judaszowe srebrniki. Do dziś nie wiadomo bowiem dokładnie, jakimi monetami kapłani żydowscy zapłacili Judaszowi.

Pieniądz w Biblii – 30 srebrników Judasza

Wtedy jeden z dwunastu, imieniem Judasz Iskariota, udał się do arcykapłanów i rzekł: Co chcecie mi dać, a ja wam Go wydam. A oni wyznaczili mu trzydzieści srebrników. Odtąd szukał sposobności, ażeby go wydać. [Mt 26,14–15]

Srebrnik nie był konkretną jednostką monetarną, była to po prostu ogólna nazwa sztuki srebra. Ale jakiego rodzaju? Bez dodatkowych źródeł informacji nigdy zapewne nie uda się jednoznacznie stwierdzić, jaka konkretnie była to moneta, a tym samym jaką miała wartość. Srebrnikami mogły być zatem rzymskie denary, szekle z Tyru bądź Jerozolimy, a nawet syryjskie tetradrachmy z Antiochii. Można tylko spekulować, za jaką właściwie cenę Judasz sprzedał swojego Nauczyciela...

„Judasz otrzymuje zapłatę za zdradę”,
Giotto di Bondone, 1304–1306
(fresk, Kaplica Scrovegnich, Padwa)
Źródło: Wikimedia Commons

Współistnienie w Judei ludności miejscowej i napływowych Rzymian trudno nazwać pokojowym. Sytuację utrudniały różnice kulturowe, w szczególności religijne. Ponad sto lat istnienia Judei cechowały powtarzające się stale konflikty, w tym zbrojne powstania. Nawet pacyfikacja dokonana przez wojska Tytusa, włącznie ze spaleniem świątyni jerozolimskiej, nie powstrzymała dążeń ludności żydowskiej do odzyskania niezawisłości politycznej.

Szekiel z czasów tzw. pierwszej wojny rzymsko-żydowskiej (66–73), z przedstawieniem amfory na awersie i gałązki granatu z trzema owocami na rewersie
Moneta wyemitowana w 68 r., z napisami w języku paleohebrajskim: na awersie – szekiel, Izrael, rok 3, na rewersie – Jerozolima Święta

Źródło: Wikimedia Commons

Prutah, pierwsza wojna przeciw Rzymowi (66–70),
Judea, 67–68 r. (2. rok powstania)

Awers: amfora, wokół napis w języku paleohebrajskim
Rewers: gałązka winorośli z kiścią winogron, wokół napis w języku paleohebrajskim

Zbiory NBP

5 Na zakończenie

Świadectwami tych burzliwych wydarzeń są monety emitowane przez przywódców powstań – srebrne szekle i miedziane prutahy z napisami paleohebrajskimi, a także słynny relief z Łuku Tytusa w Rzymie, przedstawiający

pochód triumfalny, podczas którego niesiono łupy zdobyte w Jerozolimie, m.in. menorę (siedmioramienny świecznik – symbol judaizmu) ze spalonej świątyni żydowskiej.

Łuk triumfalny cesarza Tytusa w Rzymie – płaskorzeźba przedstawiająca triumfalny pochód, podczas którego niesiono łupy zdobyte w Jerozolimie, m.in. menorę

Źródło: Wikimedia Commons

Pamiątkowy denar z serii Judea Capta, Wespazjan, Rzym, ok. 72-73 r., srebro

Awers: popiersie cesarza w wieńcu laurowym zwrócone w prawo, wokół napis IMP(erator) CAES(ar) VESP(asianus) AVG(ust) P(ontifex) M(aximus) CO(n)S(ul) IIII [imperator cesar Wespazjan august, najwyższy kapłan, konsul po raz czwarty]
Rewers: bogini zwycięstwa Wiktoria krocząca w prawo, trzymająca liść palmowy oraz nakładająca wieniec laurowy (symbol zwycięstwa) na trofeum (konstrukcja z uzbrojenia pokonanego wroga, symbol zwycięstwa militarnego), wokół napis VICTORIA AVGVSTI [zwycięstwo augusta]

Zbiory NBP

Sesterc IVDEA CAPTA (Judea zwyciężona, pokonana) z wizerunkiem postaci kobiecej pod palmą – symbolu podbitej Judei, wyemitowany przez Wespazjana w 71 r. dla uczczenia zdobycia Jerozolimy przez jego syna Tytusa podczas rewolty żydowskiej z lat 66-73

Źródło: Wikimedia Commons

Tzw. brąz średni (o nieznanym nominale), rewolta Szymona Bar Kochby (132-135), Judea, 133-134 r., brąz

Awers: liść winorośli, wokół napis w języku paleohebrajskim [rok 2. wolności Izraela]
Rewers: siedmiolistna palma z daktylami, po bokach trzy litery paleohebrajskie שֶׁמָּהּ – ש [SMA, tłumaczone jako skrót imienia przywódcy powstania Szymona Bar Kochby lub jako Shema – nazwa ważnej modlitwy żydowskiej, do której odwoływali się powstańcy w czasie walk]

Zbiory NBP

Szekiel (zaz) z wizerunkiem tzw. drugiej świątyni żydowskiej w Jerozolimie, zniszczonej w 70 r. podczas pierwszej wojny rzymsko-żydowskiej (66-73)
Emisja z czasów rewolty Szymona Bar Kochby (132-135), zwanej też drugą wojną rzymsko-żydowską

Źródło: Wikimedia Commons

Kres państwu żydowskiemu i istnieniu odrębnej prowincji Judea położył dopiero cesarz Hadrian w 135 r. Wtedy to rzymski wódz Sekstus Julius Sewerus ostatecznie rozprawił się z rewoltą Szymona Bar Kochby.

Nazwę prowincji zmieniono na Syria-Palestyna (Syropalestyna) w celu zatarcia nazwy Judea, a na miejscu Jerozolimy zostało powołane do życia nowe miasto – Aelia Capitolina. Przez następne kilka stuleci miało ono zdecydowanie pogański charakter, a Żydzi zostali z niego wykluczeni. Na ponad 800 lat główną rolę w żydowskiej Palestynie przejęła Galilea. Oczywiście, duże diaspory żydowskie istniały już wcześniej w wielu ważnych ośrodkach miejskich – najpierw

w hellenistycznych, a następnie w rzymskich prowincjach, jak Aleksandria ad Egiptum czy syryjska Antiochia, a nawet w stolicy Imperium Romanum, czyli w Rzymie. Po upadku Jerozolimy i zniszczeniu najważniejszej dla religii żydowskiej świątyni zniknęło jednak centrum życia religijnego, które wyznaczało w miarę jednolity kształt religii i kultu. Od tego czasu w znacznie szerszym zakresie religia żydowska stawała się coraz bardziej niejednolita, a w wielu miejscach świata zaczęły się kształtować późniejsze jej formy i odłamy.

W tej dalszej historii pieniądz także będzie świadkiem wielu zdarzeń, ale to już materiał na zupełnie inną opowieść...

„Nowa mapa Ziemi Obiecanej i świętego miasta Jerozolimy z głównymi historiami pism świętych Starego i Nowego Testamentu” (fragment), 1765, Londyn

Źródło: Barry Lawrence Ruderman Map Collection, Stanford Libraries

Literatura dla zainteresowanych

Anna Świderkówna:

„Rozmowy o Biblii” (1994; w późniejszych wydaniach „Rozmowy o Biblii. Prawo i prorocy”)

„Rozmów o Biblii ciąg dalszy” (1996; w późniejszych wydaniach „Rozmowy o Biblii. Narodziny judaizmu”)

„Rozmowy o Biblii. Nowy Testament” (2000)

„Rozmowy o Biblii. Opowieści i przypowieści” (2006)

„Nie tylko o Biblii” (2006)

Adam Ziółkowski, „Historia Rzymu”, Poznań 2005

Aleksander Krawczuk, „Herod król Judei”, Warszawa 1985

„Atlas Biblijny”, Warszawa 1990

Eugeniusz Dąbrowski, „Nowy Testament na tle epoki”, Poznań 1958

Geza Vermes, „Kto był kim w czasach Jezusa”, Warszawa 2006

John Arthur Thompson, „Biblia i archeologia”, Warszawa 1965

Jarosław Włodarczyk, „Tajemnica Gwiazdy Betlejemskiej”, Warszawa 2005

Jerzy Ciecieląg:

„Palestyna w czasach Jezusa. Dzieje polityczne”, Kraków 2000

„Polityczne dziedzictwo Heroda Wielkiego. Palestyna w epoce rzymsko-herodiańskiej”, Kraków 2002

„Poncjusz Piłat, prefekt Judei”, Kraków, 2003

Józef Flawiusz, „Dawne dzieje Izraela”, Warszawa 2007

André Lemaire, „Dzieje biblijnego Izraela”, Poznań 1998

Michael Grant, „Herod Wielki”, Warszawa 2000

„Słownik Wiedzy Biblijnej”, Warszawa, 1996

<https://www.forumancientcoins.com/numiswiki>

Blog Numizmatyczny. Monety biblijne z czasów Jezusa, www.blognumizmatyczny.pl

David Hendin, „Guide to Biblical Coins”, New York 2022

Ya'akov Meshorer, „Ancient Jewish Coinage”, New York 1982

Ya'akov Meshorer, „A Treasury of Jewish Coin”, New York, Jerusalem 2001

Centrum Pieniądza NBP – gablota prezentująca monety biblijne w sali Antyk-średniowiecze-nowożytność
Fot.: Andrzej Hrechorowicz

Spis treści

1. Judea – zarys terytorialno-historyczny	5
2. Czasy Chrystusa – chronologia	11
3. Pieniądz w Judei	17
3.1. Emisje dynastii herodiańskiej, w tym Heroda Wielkiego i Heroda Antypasa	17
3.2. Emisje prefektów Judei – od Koponiusza do Poncjusza Piłata	23
3.3. Szekle fenickiego Tyru oraz ich jerozolimskie naśladownictwa	26
3.4. Pieniądz rzymski: denary i miedziaki	28
3.5. Siła nabywcza pieniądza i przeliczniki walut	30
4. Numizmatyk czyta Biblię	35
5. Na zakończenie	41

*Oddać Bogu, co boskie,
a cesarzowi, co cesarskie...*

**Pieniądz w Judei
czasów Chrystusa**

Biblioteka Edukacyjna
Centrum Pieniądza NBP

Centrum Pieniądza
im. Sławomira S. Skrzypka

ISSN 2720 - 717X

Biblioteka Edukacyjna
Centrum Pieniądza NBP
Pieniądz – świadek historii 2/2022

*Oddać Bogu, co boskie,
a cesarzowi, co cesarskie...*

**Pieniądz w Judei
czasów Chrystusa**

